

Türk dünyasına qarşı törədilən soyqırımları və onların acı nəticələri

XX əsrin əvvəllərindən etibarən çar Rusiyası və onun varisi olan bolşevik Rusiyasının işğalında olan türk bölgələrində həyata keçirilən müstəmləkəçilik siyasəti nəticəsində türk dövlətçilik sisteminə, etno-siyasi təsisatlarına, sosial-mədəni həyatına qarşı bir soyqırımı siyasəti həyata keçirilmişdir. Lakin XX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasında baş verən siyasi, inqilabi dəyişikliklər imperiya tərkibində yaşayan türk xalqlarında da milli oyanışa səbəb olmuş və bu oyanış çar Rusiyasına qarşı milli azadlıq hərəkatına çevrilmişdir.

Çar Rusiyası və onun siyasi varisi olan bolşevik Rusiyası türk xalqlarının milli azadlıq hərəkatını yatırmaq üçün ənənəvi metodlarından məharətlə istifadə edərək özünün imperiya xislətini bütün gücü ilə ortaya qoymuşdur. Bir tərəfdən hərbi-siyasi gücündən istifadə edərək bu oyanış hərəkatını yatırmağa cidd-cəhdlə təşəbbüs etməklə bərabər, digər tərəfdən türk xalqlarına qarşı digər xalqlardan etnik münaqişə vasitəsi kimi istifadə etmişdir.

XIX əsrdən etibarən Cənubi Qafqaza - Azərbaycana, həmçinin Türkünstan bölgəsinə köçürülərək yerləşdirilən və türk xalqlarına qarşı hərbi-siyasi alət kimi istifadə olunan ermənilər bu imkandan yararlanaraq mifoloji mahiyyət daşıyan və gerçək tarixdən tamamilə uzaq olan sərsəm "Böyük Ermənistan" ideyasını gerçəkləşdirmək təşəbbüsünə cəhd etmişlər. Təsədüfi deyil ki, təkcə 1914-1921-ci illərdə Şimali və Cənubi Azərbaycanda, Anadolu bölgəsində, Türkünstan ərazisində on minlərlə günahsız türk-müsəlman əhalisi qətlə yetirilmişdir.

1914-cü ildən başlayaraq Şərqi Anadoluda Osmanlı dövlətinə xəyanət edərək Rusiya və digər dövlətlərlə əməkdaşlıq edən ermənilər kütləvi şəkildə cinayətlər törətmişlər. Türk-müsəlman əhalisinə qarşı ermənilərin həyata keçirdiyi soyqırımlarını sübut edən çox sayda qiymətli sənədlər bu gün Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlıq Osmanlı Arxivində (BOA) qorunub saxlanılır. Arxivdən əldə olunan sənədlərdəki faktiki materiallar sübut edir ki, təkcə 1918-1920-ci illərdə ermənilər Şərqi Anadoluda (Qars, İğdır, Bəyazıt, Muş, Van, Ərzurum, Trabzon, Kağızman və s.) on minlərlə dinc, silahsız türk-müsəlman əhalisini, o cümlədən uşaqları, qadınları məhz türk olduqlarına görə amsızlıqla qətlə yetirmişlər.

Arxiv sənədlərinə istinadən qeyd etmək olar ki, 1914-1921-ci illərdə ermənilər Qars və Ərdəhanda 30 min əliyalın əhalini məhv etmişlər. 1919-cu ilin əvvəllərində təkcə Qarsa məxsus kəndlərdə ermənilər tərəfindən 3945 nəfər, 1915-ci ildə Van və ətrafından 5200 nəfər türk acınacaqlı işgəncələrlə soyqırımına məruz qalmışdır. 1916-cı ildə isə Van və kəndlərindən 44233 nəfər türk ermənilər tərəfindən görrünməmiş vəhşiliklə məhv edilmişdir.

1915-ci ildə Muşun kəndlərində 300, Muş və ətrafında 800 nəfər acınacaqlı şəkildə, Anak monastırı qarşısında 10, Akçan kəndində 19 nəfər canlı-canlı quyulara doldurularaq ermənilər tərəfindən məhv edilmişdir. Alman səfiri Volff Metternix qraf fon Ştulenburq 1916-cı il 5 mart tarixində Almaniya Xarici İşlər Nazirliyinə Ərzincandan göndərdiyi teleqramdan "Bitlisin ruslar tərəfindən işğal edildiyi, erməni qüvvələrinin ətraf bölgədəki müsəlman xalqa qarşı böyük bir qətlə törədərək bölgəni qan gölünə çevirdikləri, məhv edilənlərin 2-3 min nəfərə qədər olduğu haqqında məlumat vermişdir.

Ermənilər havadarlarının maddi və hərbi-siyasi dəstəyi ilə XX əsrdə Cənubi Qafqazda azərbaycanlılara qarşı da kütləvi qırğınlar və soyqırımları törətmiş, deportasiyalar həyata keçirmişlər. Həmin soyqırımlarının ilkin mərhələsi 1905-1906-cı illəri əhatə edir. Tarixə ilk olaraq "erməni-müsəlman qırğınları" kimi düşən bu qanlı faciələri hüquqi-siyasi baxımdan azərbaycanlılara qarşı soyqırımı adlandır-

maq onun mahiyyətinə tam uyğun gəlir. Dövrün qaynaqları bu qətləmlər nəticəsində Cənubi Qafqazın 7 şəhərinin böyük dağıntılara məruz qaldığını, 12 qəzada 252 kəndin yandırıldığını və viran qoyulduğunu, 100 min ailənin qəzalardan, bir neçə min nəfərin şəhərlərdəki ev-əşiklərindən didərgin düşdüyünü, 10 min nəfərin məhv edildiyini göstərir.

Çar Rusiyası dövründə kütləvi qətləmə məruz qalan türk xalqlarından biri də qırğınlar olmuşdur. 1916-cı ildə Çar Rusiyası tərəfindən məcburi surətdə hərbi səfərbərliyə alınan qırğız türklərinin etirazları zamanı baş verən qırğınlarda ruslar kütləvi şəkildə dinc əhalini qətlə yetirmişlər. "Ür-kün qətləmi" adı ilə tarixə düşən bu faciədə 100 min qırğız türkü çar Rusiyası tərəfindən soyqırımına məruz qalmışdır.

Fevral inqilabının (1917-ci il) öndərlərindən biri, Müvəqqəti hökumətin baş naziri olmuş Aleksandr Kerenski üsyanın yatırılmasını bu şəkildə təsvir etmişdir: "Cəza dəstələri hərbi bölüklərdən, piyadalar-dan, süvari və topçulardan ibarət idi. Kəndlərdə rus hərbiçilərinin qarşısına çıxan bütün insanlar, yaş və cinsiyyətinə fərq qoyulmadan, qundaqdakı körpələr, qocalar, yaşlı qadınlar da daxil olmaqla qəddarcasına məhv edilmişdir".

Bu soyqırımı siyasətinin davamı olaraq 1918-1920-ci illərdə ermənilər on minlərlə Azərbaycan türkünə də qətlə yetirmişlər. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə yaradılan Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədlərinə əsasən məlum olur ki, 1918-ci ilin mart soyqırımı zamanı Bakıda 11 min nəfərədək türk-müsəlman öldürülmüşdür. Onların çoxunun meyitləri tapılmamışdır.

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının Şamaxı qəzası üzrə apardığı təhqiqatlarda 53 kənddə tərtib olunmuş yekun aktlarda öldürülənlərin sayı və hər bir kəndə dəymiş ümumi zərərin miqdarı göstərilmişdir. Bu aktlarda olan rəqəmlərə əsasən, Şamaxı qəzasının 53 kəndində ermənilər 8027 azərbaycanlı qətlə yetirmişlər. Onlardan 4190 nəfəri kişi, 2560 nəfəri qadın və 1277 nəfəri uşaq olmuşdur.

Daşnak Amazaspın quldur dəstələrinin vəhşilikləri nəticəsində 1918-ci ilin ilk 5 ayı ərzində Quba qəzasında üst-üstə 16 mindən çox insan məhv edilmişdir. Ayır-ayrı mənbələrə və şahidlərin dediklərinə əsasən, qırğın zamanı 12 minədək ləzgi, 4 mindən çox Azərbaycan türkü və tat əhalisi öldürülmüşdür. 1918-ci ilin qırğınları zamanı daşnak-bolşevik birləşmələri Quba qəzasında 162 kəndi dağıtmışdılar ki, onlardan 35-i hazırda mövcud deyil.

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının məruzəsində deyildiyi kimi, həmin dövr Lənkəran bölgəsində erməni və rus birləşmələri tərəfindən 2 min insanın həyatına son qoyulmuşdur. Zəngəzur qəzasında isə 115 kənd üzrə 3257 kişi, 2276 qadın və 2196 uşaq öldürülmüş, 1060 kişi, 794 qadın və 485 uşaq yaralanmışdır.

1918-ci ildə İrəvan quberniyasında 211, Qars vilayətində 92 Azərbaycan kəndi dağıdılmış, yandırılmış və talan edilmişdir. İrəvan azərbaycanlılarının çoxsay-

lı müraciətlərindən birində göstərilir ki, qısa müddət ərzində tarixi Azərbaycan şəhəri İrəvanda və onun çevrəsində 88 kənd dağıdılmış, 1920 ev yandırılmış, 132 min azərbaycanlı məhv edilmişdir.

1917-1918-ci illərdə erməni daşnak hərbi birləşmələri silsilə cinayətlərini davam etdirərək aysorlarla birlikdə Cənubi Azərbaycanda - Urmiya, Salmas, Xoy, Maku, Dilməqan şəhərlərində də kütləvi qırğınlar törətmişlər. 1918-ci ilin iyununda, Kazım Qarabəkir Paşa rəhbərliyindəki Osmanlı ordusunun Cənubi Azərbaycana daxil olmasından sonra bu qırğınların qarşısı alınmışdır. 1917-1918-ci illəri əhatə edən bu hadisələr zamanı erməni daşnakları tərəfindən 190 minə yaxın Cənubi Azərbaycan türkünün qətlə yetirildiyi təxmin olunur.

Bütün türk dünyasını öz çənginə alan yüz minlərlə günahsız türkün qətlinə səbəb olmuş bu qırğınlar Türkünstan bölgəsində də öz acı izlərini buraxmışdır. Rəsmi arxiv sənədlərinin məlumatlarına görə, ermənilər tərəfindən 1918-1919-cu illərdə Fərqanə vadisində 180 yaşayış məntəqəsi əhalisi ilə birlikdə yandırılmışdır. Kokandda 3 günə 10000, Mərgilanda 7000, Əndicanda 6000, Namanqanda 2000, Kokand yaxınlığındakı Bazarkurqanda 4500, Oşda 2000, Çustda 1500 insan vəhşicəsinə qətlə yetirilmiş və cinayətin izini itirmək məqsədilə daşnaklar bütün meyitləri yandırmışlar. 3 ay ərzində Fərqanə vadisində erməni daşnakları tərəfindən 35000 nəfər qətlə yetirilmişdir. 10 il davam edən bolşevik terroru nəticəsində isə Türkünstanda 1 milyon 700 min nəfər günahsız insan vəhşicəsinə məhv edilmişdir.

Bunlardan əlavə, 1927-1933-cü illərdə bolşevik hakimiyyəti tərəfindən mal-mülkləri əlindən alınaraq aclığa məhkum edilmiş qazax türklərinin kütləvi şəkildə məhvi prosesi baş vermişdir. Arxiv sənədlərinə görə, 1927-1933-cü illərdə acıdan və kütləvi repressiyalardan ölənlər qazax türklərinin sayı 2 milyon 300 min nəfərə çatmışdır. Bu dövrdə məhv edilən qazaxlar ümumi Qazaxıstan əhalisinin 54 faizinə bərabər idi. Qətləmlərə qədər 4 milyona yaxın olan Qazaxıstan əhalisinin 65 faizi qazax əhalisi olduğu halda, bu qətləmlərdən sonra yerli kökənli əhalinin say nisbəti 38 faizə enmişdir. Ümumiyyətlə, statistik məlumatlara görə, 1905-1930-cu illərdə türk dünyasında ən azı 5 milyon nəfər günahsız türk-müsəlman əhalisi rus-bolşevik-daşnaklar tərəfindən bu və ya digər formada vəhşicəsinə qətlə yetirilmişdir.

XX əsrin sonlarına doğru sovet imperiyasına qarşı baş qaldıran milli azadlıq hərəkatı zamanı türk respublikalarında həyata keçirilən repressiv tədbirlər, qətl hadisələri, xüsusilə XX əsrin ən dəhşətli faciələrindən olan Xocalı soyqırımı məlum düşmənlərimizin və onların əlaltılarının türk dünyasına qarşı cinayətinin davamı idi. Bəli, ürək ağrısı ilə qeyd etmək lazımdır ki, ortaq dil, dünyagörüşü, mədəni və mənəvi dəyərlərlə bir-birinə bağlanan türk xalqlarını, təəssüflər olsun ki, eyni zamanda ortaq faciə - türk xalqlarına qarşı soyqırımı faciəsi də birləşdirir.

*Mübariz AĞALARLI,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*